

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 159.923.2:303.094

М. А. Козловець,
доктор філософських наук, доцент
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

У статті здійснено теоретичне осмислення концепту "національна ідентичність". Вона визначається як суб'єктивна співвіднесеність – індивідуальна й колективна – з національною спільнотою, відчуття належності до неї, її культури, історії, території, політичних та економічних інтересів. Обґрунтовано, що національна ідентичність не є константою, а постає постійним процесом формування компонентів національного буття, "перевизначення" національних засад, образу "ми".

У структурі ідентичностей одне з чільних місць посідає національна ідентичність. Унаслідок синтетичного характеру вона є предметом міждисциплінарних досліджень. Труднощі з визначенням національної ідентичності виникають не тільки через багатозначність понять "ідентичність" і "нація", а й через те, що в різних царинах гуманітаристики та суспільних науках ці поняття мають різні дефініції.

Національна ідентичність є предметом всебічної уваги дослідників, які вивчають цю проблему з різних методологічних позицій. Зокрема, це праці зарубіжних вчених Б. Андерсона, Ю. Габермаса, С. Гантінгтона, Е. Гелнера, Е. Гідденса, Л. Грінфелд, Е. Сміта, К. Хюбнера, С. Шульмана; російських – В. Бадмаєва, М. Губогло, Л. Гудкова, Л. Дробіжевої, В. Малахіна, В. Тишкова, В. Федотової; українських – М. Головатого, Л. Губерського, Т. Воропай, А. Колодій, В. Кременя, І. Кресіної, В. Крисаченка, М. Михальченка, Л. Нагорної, О. Нельги, М. Обушного, Н. Пелагеші, М. Поповича, М. Степика, М. Шульги. Водночас, власне соціально-філософський аналіз концепту "національна ідентичність" за умов соціокультурної динаміки у вітчизняній науці не здійснено з належною повнотою та доказовістю, що і вплинуло на постановку наукового завдання.

Метою статті є соціально-філософський аналіз і концептуалізація національної ідентичності як соціокультурного феномена, виявлення сутності, характерних рис і місця національної тожсамості серед інших колективних ідентичностей.

У широкому контексті під національною ідентичністю розуміють індивідуальне й колективне відчуття належності до певної національної спільноти, ототожнення з її символами, цінностями, культурою, історією, територією, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами. Так, на думку американської дослідниці Л. Грінфелд, національна ідентичність в її сучасному розумінні є ідентичністю, яка полягає в належності до "народу", найважливішою ознакою якого є те, що його визнають як "націю". Дослідниця називає п'ять ознак національної ідентичності. По-перше, це людські переконання: нація існує доти, доки її члени визнають один одного як співвітчизників і прагнуть продовжувати спільне співіснування; по-друге, спільне історичне минуле, спільні обов'язки й уявлення про спільне майбутнє; по-третє, спільні дії, тобто дієва ідентичність; по-четверте, постійне проживання в одній країні і, по-п'яте, спільні характеристики, які об'єднують поняттям "національного характеру" і котрі формують загальнонародну культуру [1: 34-36].

Зазначені об'єктивні передумови й риси національної спільноти є водночас найголовнішими ознаками національної ідентичності. Вона за своєю суттю є багатовимірною, її ніколи не можна звести до якогось єдиного компонента. Крім того, національна ідентичність характеризується специфічним поєднанням об'єктивних і суб'єктивних рис, що вирізняє одну національну спільноту від іншої. Істотного значення набуває відчуття спільної долі, спільні переживання, історична пам'ять – все те, що сприяє формуванню колективного "ми".

Професор Варшавського університету О. Гнатюк визначає національну ідентичність як "комплекс спільних переконань, позицій і вірувань, вироблених у процесі формування окремішності спільноти, який поєднувався з акцептацією політичних прагнень певної політичної групи або акцептацією держави" [2: 56]. Таке відчуття належності людини до виокремленої спільноти може зазнавати різноманітних змін, тому, зазначає дослідниця, видається більш доцільним пошук динамічної моделі ідентичності. Однак зазначена дефініція передбачає існування сталих і незмінних елементів, із яких складається національна ідентичність.

Специфіка національної ідентичності полягає в тому, що в ній проявляються не тільки зовнішні (соціальні), а й внутрішні (психологічні) риси. Ідентичність кожної національної спільноти можна репрезентувати, насамперед, як її колективну самосвідомість, самовизначення, самовироблення власного

образу і змісту самосвідомості, а не як ззовні сконструйований образ "національного характеру". Це означає, що поняття національної ідентичності передбачає вияв колективного самоконструювання образу власної національної спільноти, характер якого значною мірою залежить від об'єктивних передумов і практики функціонування цієї спільноти (наприклад, сприятлива економічна ситуація, політична нестабільність, зовнішні загрози тощо). Водночас на колективне самоконструювання образу власної національної спільноти впливають поширені в її середовищі ціннісні уявлення й стереотипи, особливо ті, які змальовують контрастність між "нами" і "ними", "своїми" й "чужими".

Саме на цьому аспекті національної ідентичності акцентує увагу російський філософ В. Бадмаєв, убачаючи в ній "задану національною уявою світу і національною історією основну ідею (під останньою автор розуміє "смыслову цілісність", що сприймається як характеристика нації – М. К.), якою живе соціум у певну історичну епоху і тому прийнятну для більшості. Ідентичність несе в собі відповідь про сутність свого народу, нації, її місце, роль і завдання у світовій історії та ідеальні форми її існування" [3: 95].

Національна ідентичність як наратив не є однорідно цілісною, вона постає фрагментованою, розірваною, гетерогенною. Наратив нації, за висловом Х. Бхабха, завжди "перебивається і оскаржується втручанням інших голосів, інших ідентичностей" [4: 123], тобто спростовується наявністю інших наративів, насамперед, наративів національних меншин.

Польська дослідниця А. Клоковська пропонує чітко розрізняти поняття "ідентичності", що стосується національних спільнот загалом, від поняття "індивідуальної національної ідентичності", яка постає лише одним із аспектів (інколи дуже важливим) інтегральної ідентичності окремого індивіда [2: 45]. Змістом індивідуальної національної ідентифікації є суб'єктивне відчуття належності до національної спільноти на основі усталеного емоційного зв'язку, що виникає в особистості як результат формування відносно стійкої системи усвідомлюваних уявлень і оцінок реально існуючих диференціюючих та інтегруючих ознак життєдіяльності нації, а також прийняття групових цінностей і норм. Відтак, національна ідентифікація як соціально-психологічний процес ототожнення індивіда зі своєю нацією постає особливою формою соціалізації людини, спрямованою на формування особистості як суб'єкта певної національної спільноти. У цьому контексті доцільним є розгляд поняття національної ідентичності у двох аспектах: філософсько-антропологічному – як індивідуальний процес усвідомлення належності до певної нації, національної культури, і в соціально-історичному – осмислення національних особливостей як імперативу у визначенні історичного шляху розвитку нації.

Дослідники, зазвичай, виділяють два типи національної ідентичності, причому дають їм різні назви: громадянський й етнічний, політичний і культурний, революційний і трайбалістський, ліберальний та інтеграційний, раціонально-асоціативний і органічно-містичний, громадянсько-територіальний та етнічно-генеалогічний, – або просто патріотизм і націоналізм [5: 62]. Указана дихотомія як науково-аналітична конструкція спирається на систему бінарних класифікацій, у межах яких відмінності інтерпретуються з позиції переваг одного з полюсів. Так, у кожній парі перший тип національної ідентичності розглядається як "добрий" ("позитивний"), а другий – як "поганий" ("негативний"). "Хороший", громадянський націоналізм передбачає існування відкритого суспільства, заснованого на суспільному договорі, до якого можуть приєднатися і тим самим стати громадянами цього суспільства люди будь-якої раси, національності. На противагу громадянському етнічний націоналізм за контрастом є обмежувальним: "членство" в нації доступно лише тим, хто володіє певним набором базових етнічних і культурних ознак.

Британський дослідник Е. Сміт ще на початку 90-х рр. XX ст. зазначав, що структура будь-якої національної ідентичності містить і громадянський, і етнічний елементи, але в різній мірі і в різних формах. В одних випадках домінуючими є громадянський і територіальний компоненти, в інших – етнічний і національний. Змістом громадянської ідентичності є усвідомлення особою власної належності до національної спільноти, етнічна ж ідентичність віддзеркалює усвідомлення людиною себе як представника певного етносу. Водночас мислитель дотримується думки, що загалом дихотомія *Civic / Ethnic*, яка покладена в основу стандарту типології націоналізму, є валідною і методично обґрунтованою [6: 22-23].

Досить часто національна ідентичність необґрунтовано ототожнюється з політичною чи культурною, а найчастіше – з близькою до неї за змістом етнічною. Так, О. Олійник на сторінках "Малої енциклопедії етнодержавознавства" ототожнює поняття етнічної і національної ідентичності [7: 98]. М. Обушний ввів у науковий обіг гібридне поняття "етнонаціональна ідентичність" [8: 46]. Поширеним є вживання і терміну "національно-культурна ідентичність". З цього приводу Л. Нагорна зазначає: "Природно, що у національної ідентичності є і власна політична, і власна культурна компонента. Але недооцінювати самостійне значення політичної чи культурної ідентичності – значить примітивізувати процес пізнання логіки суспільного розвитку [9: 19]. Тому важливо адекватно відобразити механізм взаємного перетину, переходу, доповнення, а також взаємного заперечення етнічної, етнокультурної і національної ідентичності.

Задля уникнення непорозуміння зазначимо, що предметом нашого дослідження є саме колективна національна ідентичність, або іншими словами ідентичність у формі "Ми-ідентичності", оскільки лише стосовно неї у повній мірі може бути поставлено питання у власне філософському плані: чи існує колективна

ідентичність сама по собі, поза свідомістю і тієї уяви про себе, що складається у соціальної групи / суспільства? Що ж стосується "Я-ідентичності", то це проблема, передусім, психології та інших наук.

Культурна ідентичність входить у поняття "національної ідентичності", однак є поняттям, відмінним від етнічної чи релігійної ідентичності. Частково вона збігається з кожним із цих понять, але в жодному випадку не повністю. Може існувати культурна ідентичність і без відчуття національної спільності. Так буває тоді, коли певну групу людей об'єднують релігія, традиції та мова, але в них немає відчуття належності до національної спільноти. Поняття "культурної ідентичності" не можна також замінити поняттям "етнічної ідентичності". Саме культурна ідентичність без національної ідентичності, на думку Е. Гелнера, властива аграрним суспільствам. У такому випадку вона є щонайбільше усвідомленням належності до політичної спільноти, але без її явної інтерпретації. Втім, це етап, який не обов'язково має завершитися формуванням національної ідентичності. Крім того, за однакової культурної ідентичності у членів однієї етнічної спільноти можуть бути різні національні ідентичності, і найкраще це демонструють факти можливості існування різних національних ідентичностей у членів однієї родини [10: 85-86].

Якщо для культурної ідентичності основною цінністю є спільність людей, що спирається на культуру, то для національної такою роль відіграє політична спільнота, яка прагне здобути суверенний статус або вже його здобула. Спільності мови, культури, етнічної ідентичності ще не досить, щоб претендувати на ідентичність національну, політично оформлену націю. Культурну ідентичність спільноти доречно розглядати як етап, котрий із необхідністю передують творенню національної ідентичності. Це твердження цілком узгоджується з відомою класифікацією чеського історика і політолога М. Гроха, згідно з якою творення нації проходить три етапи: "академічний", дослідницький, коли певна етнічна спільнота виокремлюється етнографами, мовознавцями, фольклористами тощо як об'єкт суто наукового ("в дусі Просвітництва") інтересу; "культурний", просвітницько-патріотичний, коли національна свідомість як свідомість своєї окремішності вноситься прошарком інтелігенції – "піонерів національної ідеї" – вглиб етнічного масиву (через становлення національної школи, преси і т. ін.); "політичний" етап, коли культурні гасла вже перетворюються на політичні вимоги і розгортається масовий рух за політичне самовизначення, що ставить собі за мету політичну автономію [11: 121-145].

Національна ідентичність існує й тоді, коли зникає мова або інша важлива складова культурної ідентичності. Свого часу більшість євреїв не знала іврит; сьогодні більшість ірландців також не знає ірландської мови. Таке явище поширене й серед українців: російсько- (польсько-) мовний українець може мати сильне почуття національної належності, але не знати мови й не бути членом культурної спільноти (скажімо, не знати літератури, історії свого народу, сповідувати іншу віру тощо). Під час використання поняття "національно-культурна ідентичність" увага акцентується саме на культурній складовій національної ідентичності, а поняття "громадянська національна ідентичність" орієнтується, передусім, на політичний компонент.

Важливо також чітко розрізняти етнічну і національну ідентичності. Основою такого розрізнення, на наш погляд, може бути відмінність між етноцентричним і локоцентричним типами світосприймання. Ідентифікація з етносом у своїй основі є культурною, а в ідентифікації з нацією значно виразнішим є територіально-політичний, правовий компонент. Підґрунтя етносу – біологічне, лінгвістичне, культурно-релігійне. На відміну від етнічної, національна ідентичність знаходить свій головний прояв у горизонтальній ідентифікації членів певної спільноти як співгромадян. При цьому акцент робиться на загальнонаціональних цінностях – національному інтересі, національній безпеці, правах та обов'язках людини тощо.

Національна ідентичність з-поміж усіх інших колективних ідентичностей є найбільш інтеграційною, такою, що чітко "вписує" індивіда в ту чи іншу національну спільноту. Інші типи колективної ідентичності – класова, родова, етнічна, релігійна – можуть накладатися на національну ідентичність або поєднуватися з нею. Е. Сміт справедливо стверджує, що національна ідентичність "сьогодні не тільки глобальна, а й усепроникна" [6: 150]. "Нація, – зазначає він, – по суті, привласнює елементи інших видів колективної ідентичності, що зумовлює не лише спосіб, завдяки якому національна ідентичність може поєднуватись з тими іншими різновидами ідентичностей – класовою, релігійною, етнічною – а й хамелеоноподібні перетворення націоналізму як ідеології та інші ідеології, як-от, лібералізм, фашизм, комунізм" [6: 23]. Здатність національної ідентичності акумулювати в собі інші форми і види ідентичностей закономірно веде до того, що на неї, ніби на своєрідну "матрицю", накладаються компоненти інших тожсамостей, що виокремлюють індивідуальну автентичність.

У цій звичайній, на перший погляд, тезі насправді криється важлива істина: індивіди будь-якого суспільства причетні до тієї чи іншої національної спільноти, "внутрішня правда" якої визначає їхнє ставлення до світу, ідентифікує їх у мовному, культурному, релігійному, сексуальному аспектах, тобто позначається на всьому їхньому житті. Відповідно нехтування важливістю національної ідентичності в глобалізаційних умовах сучасного світу здатне породжувати все нові й нові міфологеми та непорозуміння, особливо в тих випадках, коли виникають ті чи інші конфлікти [12: 229].

Інколи інтеграційну роль національної ідентичності розглядають як серйозний виклик і використовують з метою забезпечення ефекту тотального впливу, спрямованого на те, щоб підпорядкувати їй усі інші ідентичності. Одновимірність національної ідентифікації – це феномен тоталітарного суспільства. Демократичне суспільство передбачає багатовимірну національну свідомість. Конструювання національної ідентичності в умовах мультикультурного і поліконфесійного суспільства тільки на основі релігійних чи етнічних ознак веде у глухий кут, породжує протистояння і напруженість.

Отже, національна ідентичність в сучасних дослідженнях розглядається переважно у двох основних формах: як ідентичність соціально-політична або громадянська і як етнонаціональна ідентичність, основу якої становить той або інший етнос і його культура. Цим двом формам ідентичності відповідають два типи самосвідомості нації. Перший тип є завершеною політичною формою розвитку титульного етносу, етнічність і культура якого поглинають етнічності та культури меншин, тобто піддають їх структурній асиміляції, другий будується на основі використання організаційних, ідеологічних, формоутворюючих ресурсів держави, що надає перевагу соціально-політичному змісту національної ідентичності.

За деяких відмінностей у визначенні національної ідентичності у 90-х років ХХ ст. у структуру систематизованих концепцій, що розроблялися, входила низка спільних елементів: у концепції громадянської ідентичності – це аспект рівноправності громадян, єдині права та обов'язки, для етнічної ідентичності – спільність території, мови, релігії, традицій, звичок. Так, Е. Сміт виділяє такі спільні риси, які характеризують національну ідентичність: 1) історична територія як рідний край; 2) спільні міфи та історична пам'ять; 3) спільна масова, громадянська культура; 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів суспільства; 5) спільна економіка з можливістю пересуватися в межах національної території [6: 28-37]. Спільною для більшості концептуалізацій залишалася позиція, яка встановлює існування громадянської національної ідентичності переважно у країнах Заходу, а етнічної – на Сході.

Відомий британський історик Е. Хобсбаум визначає два основні шляхи побудови національної ідентичності. Перший ґрунтується на так званому "кровному праві" ("*ius sanguinis*"). За такого способу ідентифікації вважається, що члени однієї нації мають спільне походження і спільну культуру. Такі народи формують етнокультурні нації. Ця концепція була поширена серед народів, які жили на території Центральної і Східної Європи. Друга концепція ґрунтується на "праві території" ("*ius solii*"). Вона поширена серед груп, яким бракує спільного походження і культури. Ключовим моментом у цьому випадку є зростання солідарності серед населення певної території незалежно від етнічних, культурних, мовних та інших відмінностей місцевих жителів. Такі народи формують політичні нації [13].

Подальший розвиток технології соціально-філософського аналізу національної ідентичності одержали на початку ХХІ ст., окреслених у межах наукових дискусій і критичного переосмислення стандартних підходів до концептуалізації проблеми.

Одним із перших дослідників, хто розробив і реалізував стратегію оцінки концептуалізацій національної ідентичності на матеріалах емпіричних досліджень країн Західної, Центральної і Східної Європи та Північної Америки, став С. Шульман (США). На основі компаративістського аналізу концепцій, а також індексів національної ідентичності в країнах указаних регіонів він розглядає національну ідентичність, по-перше, як багаторівневу систему, що містить у своїй структурі громадянський, етнічний і культурний компоненти, і, по-друге, розрізняє етнічну і культурну складові ідентичності. Такий підхід відрізняє національну ідентичність від стандартної дихотомії громадянської / етнічної ідентичності, в якій була відсутня рефлексія індикаторів культурної складової національної ідентичності за рахунок необґрунтовано розширеного тлумачення індексу етнічної ідентичності [14: 559].

Запропонована С. Шульманом триланкова схема національної ідентичності складена з урахуванням того, що в межах багаторівневої національної ідентичності переважає якийсь один із трьох її компонентів, а інші два виступають менш значущими. Громадянська, культурна та етнічна ідентичності постають факторами, які представники тієї чи іншої нації вважають найбільш важливими для їх об'єднання, які є основою ідентифікації з цією спільнотою і указують на їх відмінність від представників інших націй.

Загальний індекс національної ідентичності С. Шульмана містить десять компонентів, зокрема, п'ять – громадянської, три – культурної і два – етнічної ідентичності. До компонентів громадянської ідентичності С. Шульманом віднесені: спільність території, громадянство, схильність до певної системи політичних принципів чи ідеології; довіра до політичних інститутів і рівність політичних прав, бажання і згода бути частиною нації. Складовими культурної ідентичності є мова, релігія, традиції, а основними критеріями етнічної – походження і раса [14: 559]. Констатуючи відмінність громадянської і культурної ідентичності, С. Шульман стверджує, що концепція громадянського націоналізму не містить поняття культурної єдності нації. Громадянський націоналізм допускає політичне об'єднання громадян на таких принципах, як спільна держава, дотримання законів і шанування державних інститутів влади, довіра до існуючих політичних засад і т. ін. Культурна ж національна ідентичність означає культурну єдність на основі спільності мови, релігії та інших культурних принципів об'єднання.

Українська дослідниця В. Даренська виділяє декілька підтипів національної ідентичності: 1) архаїчний; 2) романтичний; 3) модерний; 4) постмодерний [15: 88-89]. Архаїчний тип виникає в межах первісної родоплемінної спільноти людей, котрий передусє виникненню етносів і націй у сучасному розумінні цього слова. Тому цей тип точніше буде назвати протонаціональним. Йому притаманний найпростіший тип рефлексії за схемою "свої" – "чужі", а ознаки спільноти ще не виокремлені з родинних зв'язків.

Романтичний тип рефлексії національної ідентичності пов'язаний із добою романтизму, коли з'являється відчуття самоцінності кожної національної спільноти, а також того, що поняття "нації" без минулого не існує. Нація розглядається як спільнота людей не тільки у просторі, а й у часі. Наголошуючи на самоцінності національного, романтизм тим самим стверджує, що кожна нація має свій спосіб життя і внутрішній світ, де час і простір наповнюються конкретно-історичним, національно-неповторним змістом. У цьому типі рефлексії національної ідентичності ідеї культури постають як субстрат і головний носій національності. Симптоматичним для романтичного типу рефлексії є "занурення" в історію свого краю, народознавство як самопізнання, а також зацікавлення народними піснями, думами, переказами, народною творчістю, загалом етнографічними студіями.

Одним із найважливіших методологічних підходів до аналізу феномена національної ідентичності є розуміння історичної мінливості способів її конституювання, існування типологічно різних форм культурної рефлексії національного. Спостереження за змінами ідентичності дає змогу глибше збагнути не так те, "звідки ми походимо" і "куди прямуємо", за формулою Дж. Фрідмана, як те, "ким ми стаємо" [2: 52]. "Ми" – це не те буття нації, яке завжди залишається тотожним самому собі. "Ми" – це буття, існування якого полягає в самоідентифікації, в набутті своєї ідентичності за будь-яких обставин. Те, що таким невидимим чином впливає на сприйняття, можна, за висловом Р. Гачева, назвати "національною уявою світу". Під останньою розуміється "національне бачення світу", національна "гносеологія", художня "логіка", "склад мислення: якою мережею координат" певний народ ловить світ і, відповідно, який "космос (у стародавньому сенсі слова: який лад світу, світопорядок) вибудовується перед його очима" [16: 44].

Національний інтерсуб'єктивний світ із притаманними йому буденною свідомістю і поведінкою людей містить глибинні механізми конструювання тієї дійсності, яка відтворює себе і творців власних структур. Її інституційна організація, своєрідність традиційних форм, їх стійкість і мінливість зумовлюються взаємодією дуже різнорідних засад: раціональності й ірраціональності, прагматики й ідеалізму, високої інтуїції й дріб'язкової ницості, добрих намірів і негідних вчинків тощо.

Ретроспективне і перспективне освоєння власної історії стає ціннісною передумовою для активного втручання в життєвий процес, у структуру суспільної динаміки. Виходячи з цього, на наш погляд, можна виділити такі структурні рівні національної ідентичності: а) національно-історичний, який містить усвідомлення єдності нації, ставлення до нації та її культури, уявлення про історію і т. ін., що значною мірою зумовлює національну самосвідомість; б) формально-практичний, на якому відбувається практичне перетворення національних ідей, формується система відносин із навколишнім світом.

Із поняттям національної ідентичності органічно пов'язана категорія "національна свідомість", яка визначає спосіб самоідентифікації нації, ступінь її інтеграції й консолідації та моделі орієнтації в геополітичному просторі. Будь-який наратив нації містить просторові елементи, образ своєї території, свого життєво-побутового простору. Національна ідентичність, з одного боку, структурно включена в національну свідомість як певна соціальна форма, що демонструє соціальну значущість індивіда, його поведінки, самобутнього розвитку, а з іншого – виходить за межі гносеологічного статусу національної самосвідомості, оскільки як відображення динаміки реконструкції суб'єктивності індивіда і нації постає не тільки суб'єктивним переживанням власної індивідуальності, а й об'єктивно визначається як розміщення у певному соціальному (етнополітичному, культурному) просторі, а значить, може бути засвоєна лише разом із цим простором, що акцентує буттєво-конститууючий смисл ролі національно-культурної ідентичності в сучасному існуванні націй.

Розрізняючи буденний, теоретичний та державно-політичний рівні національної свідомості, І. Кресіна вказує, що на буденному рівні фіксується наявність численних стереотипів, патріотично-романтичних, ідеалізованих, навіть міфологізованих уявлень про історичний шлях нації та її потенційні можливості. Теоретичний рівень містить науково обґрунтовані чи художньо осмислені ідеї, концепції, програми, світоглядні орієнтації, які характеризують інтелектуальний потенціал нації. І на державно-політичному рівні фокусуються ті ідеї, програми, вчення, концепції, які віддзеркалюють політичні, державні, культурні, правові, освітні та інші інтереси нації. Як атрибутивна властивість нації, національна свідомість постає відкритою ціннісною системою, фундаментом якої є національна ідея й національні інтереси. Вона одночасно виступає як ідентифікаційне поле й інтегруючий чинник соціуму [17: 83-89].

Надзвичайно тісно з поняттям національної ідентичності корелює і категорія "ментальність". Ментальність – це стійкі структури глибинного рівня індивідуальної та колективної свідомості, що впливають на мислення, відчуття, сприйняття світу. Вона фіксує існування унікальної духовної основи світобачення нації чи її окремих сегментів, наявність певних алгоритмів, культурних традицій, ознак і рис

національного характеру, темпераменту. Ментальність нації виявляється в особливостях світосприйняття, суспільних настроях, життєвих стратегіях, у системі цінностей і моральних норм, у трудовій етиці та ставленні до довкілля, родинних зв'язках і принципах виховання. Найповніше вона виявляється в національному характері та культурно-символічних формах національної ідентичності, національній психології, національно-релігійних традиціях тощо. Саме на її основі виникає відчуття ідентичності, виробляється кодекс правил, що визначають політичну і побутову поведінку індивідів [17: 23-24].

Як специфічний спосіб сприйняття і розуміння етносом, нацією свого внутрішнього світу та зовнішніх обставин ментальність виробляється під впливом багатовікових природно-кліматичних, культурно-історичних, геополітичних та інших чинників. Їх зміна детермінує і певну еволюцію ментальних рис. Однак ментальність дуже консервативна, вона не може змінитися протягом життя одного або кількох поколінь. Соціальні катаклізми можуть лише істотно впливати на форми вияву і навіть реформувати окремі ментальні риси нації. Саме ментальність долає історичні епохи, зберігає генетичний код нації, доносить до нас голос "духовного універсуму", допомагає зрозуміти сутність ідентичності, закономірності розвитку культури, побутових традицій, суспільної моралі. Залишаючись непомітною для її носіїв, ментальність усвідомлюється особливо тоді, коли доводиться зіштовхуватися з носіями іншої ментальності [18: 588].

Важливими чинниками, що впливають на формування національної ідентичності, є територія, єдиний економічний і політико-правовий простір, мова, культура і релігія, спільні міфи та історична пам'ять. Історична територія, на якій розміщується національна спільнота в часі й просторі, забезпечує її "святими місцями", об'єктами духовного та історичного поклоніння, розкриває неповторність "духовної географії" тієї чи іншої нації. Прив'язаність до певних територій або місцевостей у їхніх межах має міфічний і суб'єктивний, емоційно забарвлений характер. Часто для ідентифікації більше важать прив'язаність та асоціації, ніж фактичне проживання на певній землі або володіння нею. Священні місця притягують до себе членів спільноти або надихають їх і тоді, коли ті перебувають у вигнанні. Навіть давно розлучившись із рідним краєм, спільнота може зберігатися завдяки сильній ностальгії та духовній пов'язаності. Класичними прикладами є діаспорні спільноти євреїв та вірмен.

У складний процес збереження ідентичності влітається й економічний чинник. Господарські зв'язки, що історично формуються в економічному комплексі, складають основу існування національних держав, і в цьому сенсі "економіка – фундамент національного буття". За всього розмаїття форм господарювання в межах окремої країни формуються специфічні риси господарської діяльності, типові саме для цього народу особливості економічної поведінки. Економічна "ойкумена" нації як культурно-історична цілісність є необхідною передумовою збереження національної ідентичності, захисту її від руйнівних асиміляційних процесів. Так, на думку німецьких дослідників, основою сучасної німецької ідентичності є не стільки історія й культура, скільки економічне процвітання ФРН.

Аналогічним чином можна говорити і про роль політичних чинників у структурі національної ідентичності. Спільність політичного життя, входження в деякий спільний політичний і правовий простір дає підстави говорити про існування "політичної нації". У свою чергу, національна ідентичність дає можливість раціонально обґрунтовувати ідеали національної автаркії, вона становить опору для держави. Проте складність цієї проблеми полягає в тому, що на різних етапах розвитку тієї самої цивілізації змінюються політичні форми держави, пріоритети в політиці. Такі соціально-політичні катаклізми, як революція, війна, зміна політичного устрою, втрата державності тощо призводять до створення нової соціально-політичної парадигми суспільства, а відтак і до розвитку нової національної ідентичності, яка інколи може заперечувати колишню. Водночас є базові принципи, що формують політичну культуру кожного суспільства й цивілізації, яка, за визначенням І. Василенка, є "космосом символічних форм" [19: 27].

Важливе значення у формуванні й підтриманні національної ідентичності мають власне етнокультурні чинники. Національна спільність ідентифікується на основі культурних ознак, і вони передують усім іншим критеріям ідентифікації: релігії, династіям чи економічним інтересам. Надбання попередніх поколінь, тих суб'єктів, які належать до певної культурної спільноти, створюють підґрунтя, від якого повинен відштовхуватись кожен член цієї спільноти у процесі національної самоідентифікації. Національна культура як система матеріальних і духовних цінностей, сукупність форм життєдіяльності, характерних для конкретного етносу, народу, виступає своєрідним генератором життя, упорядником життєвого хаосу, де національне – це структурований упорядкований лад. Саме в контексті певної культури відбувається формування особистості, пошук "своїх" цінностей, залучення до традицій, формування характеру і світогляду. Завдяки спільній неповторній культурі нація та її члени спроможні дізнатися, "хто ми такі" в світі.

Серед соціокультурних чинників особлива роль належить релігії. Релігія – це та константа, яка значною мірою зумовлює мислення і поведінку великих мас людей, цінності й установки яких на великих проміжках часу передаються від покоління до покоління. На думку С. Гантінгтона, "для людей, які зіштовхуються з необхідністю відповісти на питання "Хто я?" і "Де моє місце?", релігія надає

переконливі відповіді. Всі релігії дають людям почуття ідентичності і напрямок в житті" [5: 142]. Так, у становленні ідентичності українців беззаперечно істотну роль зіграло православ'я, сприяючи становленню національної самосвідомості народу. Щоправда, сьогодні розмаїття конфесій в Україні швидше розділяє українців, ніж об'єднує.

Іманентним джерелом національної ідентичності є історична пам'ять. Будучи зафіксованою у формах знань, культурних стереотипів, архетипів, міфів, історична пам'ять є унікальною сукупністю уявлень національної спільноти про своє минуле. Через усвідомлення людьми самотності власної історичної долі відбувається формування ідентичності, зростання етнонаціональної свідомості. Використання етноісторії за своєю суттю є соціально-політичним: вона має очистити і надихнути народ. Е. Сміт стверджує, що саме використовуючи історію та культуру "золотої доби" народу, можна побудувати моральні основи нації. У творенні уявного соціального простору кожної нації значну роль відіграє міфологізація національних героїв, сакралізація історичних подій [6: 61-82].

До чинників, які впливають на формування національної ідентичності, варто віднести і зовнішні, геополітичні, в тому числі й наявність зовнішньої небезпеки. Так, С. Гантінгтон констатує, що американська національна ідентичність сягала свого політичного піку якраз в часи, коли країна опинялася перед зовнішніми викликами: Друга світова війна, Карибська криза, 11 вересня 2001 р. Дослідник доходить начебто парадоксального висновку: "Розпад СРСР усунув найбільшу і найважливішу загрозу національній безпеці Америки, а значить, послабив значущість національної ідентичності порівняно з ідентичностями субнаціональними, транснаціональними, двонаціональними та іншими. Історичний досвід і соціологічні дослідження показують, що відсутність "зовнішнього ворога" згубно впливає на єдність суспільства і нерідко веде до бродіння у соціумі" [5: 44, 221]. Зазначимо, що і конструювання радянської ідентичності значною мірою базувалося на наявності "зовнішнього ворога".

Отже, формування національної ідентичності – це процес, що зумовлюється комплексом соціальних, економічних і політичних умов, який є також сприйнятий і виражений у національній дискусії. Цей процес може ніколи не завершитися, якщо національна ідентичність членів нації постійно змінюється. Належність до нації може бути так само переосмислена, як можуть змінитися територіальні межі нації. Як правило, таке трапляється у результаті серйозних політичних колізій (наприклад, розпад Югославії, СРСР, Чехословаччини).

Політична нація в основному складається зі свідомого співвіднесення з нею реальних людей. Про національну належність, як правило, судять, по-перше, за національно-державними, культурними атрибутами, тією об'єктивною символікою, яка маркує деяку цілісність (культурну, територіальну, економічну). По-друге, за свідомою ідентифікацією індивідів, їх суб'єктивним ставленням, ціннісними орієнтаціями. Кожний індивід національний, з одного боку, об'єктивно, а з іншого – суб'єктивно, коли він визнає себе частиною тієї чи іншої спільноти, культури. Без останнього, незважаючи на наявність об'єктивних чинників, національна спільність аморфна, її не можна повною мірою визнати суб'єктом історичного процесу [3: 75].

З погляду внутрішнього досвіду ідентичність індивідів із нацією (як й ідентифікація нації) набуває іншого смислу, ніж при дослідженні нації як зовнішнього об'єкта. Напрацювання відповідних дослідницьких підходів і пов'язаного з ними внутрішнього досвіду людини німецький філософ К. Хюбнер називає феноменологією національної ідентифікації. Він зазначає, що "ідентифікація з певною нацією не є актом волі або вільного рішення. Це доля... Людина зі своєю рідною мовою, дитинством і юністю, які накладають на неї незабутній відбиток, самим фактом свого народження належить своїй нації, байдуже, чи йдеться про нації мононаціональної або багатонаціональної держави чи про культурну націю" [20: 292-293]. Її "доленосна" ідентифікація виявляється багатогранною. Навіть у випадках зміни національної належності "доленосний" зв'язок зі своїм походженням залишається, і нова ідентифікація відчувається як зв'язок, породжений долею. Ця внутрішня і глибока прихильність до нації і батьківщини нерідко залишається неусвідомленою. Але національна свідомість наявна завжди, хай і в латентній формі, і не може бути викоріненою, а реакція на його витіснення чи навіть придушення може призвести до небезпечного соціального вибуху.

Множинність форм опису долі нації означає і множинність вимірювань національної ідентифікації. Ідентичність виявляється у множинності аспектів особистості або нації, які ніколи не можуть бути вичерпані, але завжди містять ідентифікуюче ядро ("регулятивні ідеї") – вибрані моменти долі, що стають символами. Це ядро може містити вкрай суперечливі елементи – і перемоги, і поразки, і прояви антиномій народного духу – силу в одні періоди і слабкість в інші. Нація як і особистість продовжує жити зі своїми суперечностями, а подолання їх є одним зі способів утвердження національної ідентичності.

Різноманітність способів досягнення і маніфестації національної ідентичності істотно ускладнює механізм її формування. На практиці не існує виразно заданого набору ознак для визначення або формування національної ідентичності, на основі яких гарантувався б одноманітний алгоритм виникнення національних рухів, сучасних націй і національних держав. Важливо також зазначити, що не

набори ознак як такі, а відповідні домінуючі "націєутворюючі" групи ініціюють формування колективної ідентичності. Мабуть, саме тут у формах і способах функціонування ідентифікаційних механізмів, пов'язаних у сучасних умовах з неоднозначними процесами глобалізації, криється приваблива сила нації. В інтересах національної більшості вона здатна об'єднувати етнокультурні співтовариства з ідеєю суспільства, ігноруючи той факт, що "етнічним спільнотам бракує багато атрибутів нації, навіть якщо вони є зрілими спільнотами з розвиненим почуттям солідарності" [21: 169]. Одночасно відбувається заперечення ідеї етнічної меншини як локальної, партикулярної форми етнокультурної спільноти, що певною мірою "суперечить" ідеології й соціально-політичному характеру сучасного мультикультурного суспільства.

Сьогодні, в умовах глобалізованого соціокультурного простору пошук національної ідентичності здійснюється не тільки на раціональному рівні, а й у формі сакрального – світського і релігійного. Сакральне є невід'ємним елементом формування ідентичності, адже воно зачіпає глибинні пласти свідомості. Йдеться, насамперед, про екзистенційний аспект конструювання національного життєсвіту, що пронизує увесь простір людського буття. Саме перехід на рівень сакрального забезпечує глибоку інтимність традиції та збереження моральної атмосфери у національних спільнотах. Моральне уявлення на такому рівні є інтеріоризованими і не мають нічого спільного із зовнішніми приписами. Існування сакрального доктринального ядра, котре окреслює деяку священну, "недоторканну", незбагнену сферу життя нації, зумовлює ступінь сакральності й інших сфер і є критерієм інтерпретації та оцінки будь-яких соціокультурних фактів і явищ.

Тому критерії визначення національної ідентичності мають, на наш погляд, насамперед, екзистенційний, метафізичний характер, а вже потім матеріальний – економічний, політичний, господарський. Найголовніше в національному самовизначенні – це "сакральна вертикаль", набір цінностей, котрі поєднують земне буття людей із трансцендентним світом. Кожна нація, національна держава мають набір стрижневих символічних елементів, які є джерелом сакралізації суспільної свідомості. Навіть сталість етноніма – поляк, німець, грек, українець, француз тощо – закріплює за їх носіями певні сакральні образи. Самоназва етносу є найпотужнішим знаком його ідентичності, постає способом маніфестування людьми своєї етнічної та національної належності. У випадку розмивання традиційної ідентичності ці знаки мають захисний характер.

До найпоширеніших засобів маніфестації сакрального характеру національної ідентичності належать також релігійні символи, інсигнації, прапори, герби й гімни, риторично-ритуальні формули. Важливу роль у процесах ідентифікації відіграють й лінгвістичні засоби, проголошення формул у релігійних обрядах, клятви в ритуалах посвяти, усталені предметні знаки, котрі використовуються в різних культурах для запитань і відповідей про етнічну, національну, релігійну належність тощо [22: 136-149].

Усі успішні нації володіють набором стрижневих символічних елементів, які слугують їх громадянам своєрідними маркерами, "критеріями істини", "істиною в останній інстанції", виступають джерелом сакралізації свідомості. Ця проблема принципово важлива як для держав, що постали наприкінці ХХ ст., так і для держав, давно "укорінених" у світовій геополітичній структурі. У глобалізованому світі перед людьми постійно постає завдання відтворення сакрального рівня національної ідентичності за умови можливих і реальних її руйнувань. У цьому одне із джерел конструювання і набуття нових життєвих смислів. Втрата сакрального компоненту структури національної ідентичності (як і будь-якого іншого) призводить до втрати особистісних атрибутів, а отже, збіднює "Я" людини. Така людина легше долучається до глобального універсуму, космосу, вважає себе планетарною людиною, для якої будь-що етнічне, національне – дріб'язкова другорядність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Greenfeld L. Nationalism : Five Roads of Modernity / L. Greenfeld. – Cambridge MA : Harvard University Press, 1992. – P. 34–36.
2. Гнатюк О. Прощання з імперією : українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк. – К. : Критика, 2005. – 528 с.
3. Бадмаев В. Н. Феномен национальной идентичности (социально-философский анализ) : дис. ... доктора филос. наук : 09.00.11 / Валерий Николаевич Бадмаев. – Волгоград, 2005. – 292 с.
4. Bhabha H. K. Location of culture / H. K. Bhabha. – L. ; N.Y., 1998. – 312 p.
5. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон ; [пер. с англ. А. Башкирова]. – М. : ООО "Издательство АСТ" : ООО "Транзиткнига", 2004. – 635 с.
6. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт ; [пер. з англ. П. Тарашука]. – К. : "Основи", 1994. – 223 с.
7. Мала енциклопедія етнодержавознавства / [НАН України. І-т держави і права ім. В. М. Корещького ; редкол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Генеза : Довіра, 1996. – 942 с.
8. Обушний М. І. Етнонаціональна ідентичність – феномен самовизначення українців / М. І. Обушний. – К. : Редакційно-видавничий центр "Київський ун-ет", 1999. – 240 с.
9. Нагорна Л. П. Національна ідентичність в Україні / Л. П. Нагорна. – К. : НАНУ. Ін-т політичних і етнонац. досліджень, 2002. – 272 с.
10. Гелнер Е. Нації та націоналізм / Е. Гелнер ; [пер. з англ.]. – К. : Таксон, 2003. – 300 с.

11. Хрох М. От национальных движений к полностью сформированной нации : процесс строительства наций в Европе / М. Хрох // Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. ; [пер с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского]. – М. : Праксис, 2002. – С. 121–145.
12. Українська політична нація : генеза, стан, перспективи / [за ред. В. С. Крисаченка]. – К. : НІСД, 2003. – 632 с.
13. Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года / Э. Хобсбаум ; [пер. с англ. А. А. Васильева]. – СПб. : Алетейя, 1998. – 306 с.
14. Schulman S. Challenging the Civic / Ethnic and West / East Dichotomies in the Study of Nationalism / S. Schulman // Comparative Political Studies. – 2002. – Vol. 35. – № 5. – P. 554–585.
15. Даренська В. Історіософські виміри феномену національної ідентичності / В. Даренська // Практична філософія. – 2009. – № 2. – С. 84–91.
16. Гачев Г. Национальные образы мира / Г. Гачев. – М. : Советский писатель, 1988. – 432 с.
17. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз) : [монографія] / І. О. Кресіна. – К. : Вища школа, 1998. – 392 с.
18. Юрій М. Соціокультурний світ України / М. Юрій. – [2-е вид]. – К. : Кондор, 2008. – 738 с.
19. Василенко І. А. Диалог цивилизаций и социокультурные проблемы политического партнерства / И. А. Василенко. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 292 с.
20. Хюбнер К. Нация : от забвения к возрождению / К. Хюбнер ; [пер. с нем. А. Ю. Антоновского]. – М. : Канон+, 2001. – 400 с.
21. Скворцов Н. Г. Проблема этничности в социальной антропологии / Н. Г. Скворцов. – СПб. : СПбГУ, 1996. – 183 с.
22. Козловець М. А. Ідентичність : сакральне та профанне / М. А. Козловець // Філософська думка. – 2008. – № 3. – С. 136–149.

Матеріал надійшов до редакції 17.10. 2011 р.

Козловець Н. А. Национальная идентичность как социокультурный феномен.

В статье осуществлено теоретическое осмысление концепта "национальная идентичность". Она определяется как субъективная соотношенность – индивидуальная и коллективная – с национальной общностью, чувство принадлежности к ней, ее культуре, истории, территории, политическим и экономическим интересам. Обосновано, что национальная идентичность не есть константой, а предстает постоянным процессом формирования компонентов национального бытия, "переопределения" национальных начал, образа "мы".

Kozlovets N. A. The National Identity as a Sociocultural Phenomenon.

The article presents a theoretical understanding of the concept "national identity". It is defined as the subjective correlation – individual and collective – to the national community, a sense of belonging to it, its culture, history, territory, political and economic interests. It is substantiated that the national identity is not a constant, but there is a constant process of formation the components of national life, the "redefinition" of the national foundations, the image of "we."